

דור שבע

ד"ר

פרשת יתרו, תשע"ז, מספר 1208

חרות על הלוחות – על הכתב והתפתחותו

חגי משגב

שושלות התחלפו, ממלכות קמו ונפלו, ההיסטוריה התהפכה, ועדיין יושבי שני האזורים הללו שמרו את מסורותיהם, והתפתחויות, אם חלו, היו פנימיות בלבד. במצרים חדלו להשתמש בכתב החרטומים רק עם תחילת התקופה הרומית (במאה הראשונה לספירה). הכתב היה ערך תרבותי ואף מקודש. איש לא ראה תועלת או ערך בהשכלה נרחבת להמוני העם, והכתיבה נשארה נחלת האליטות.

במאות הראשונות לאלף השני לפנה"ס – עדיין הדעות חלוקות אם אירע הדבר במאה התשע-עשרה לפנה"ס או בהמשך המחצית הראשונה של האלף – באה שיטה חדשה לעולם, ומספר הסימנים בה היה פחות משלושים. השיטה נוצרה, למיטב ידיעתנו היום, בתחום התרבות המצרית. ממצאייה שאבו את השראתם מהסימנים ההירוגליפיים המצריים, אלא שהם ניצלו את הסימנים שבחרו בצורה שונה מעט. כל סימן כזה קיבל מעתה את הערך של העיצור הראשון של המילה השמית המיוצגת בעיצור המצרי. לדוגמה: ריבוע בעל פתח צדי, שבמצרית סימן בית, נהגה במצרית "פר" (שהוא הרכיב הראשון במילה "פרעה", הבית הגדול). הכותב השמי הקדום צייר אותו ציור, והצמיד לו את הערך העיצורי "ב", הפותח את המילה השמית "בית". ציור גלי היס, המסמלים מים, נהגה במצרית "נ". השמי הקדום קרא אותו "כמים", וסימן בו את העיצור "מ". וכך נוצרה מערכת, שייצגה קרוב לשלושים עיצורים של שפה שמית קדומה כלשהי, שעדיין איננה ידועה לאשורה.

מערכת כתב זה שרדו דוגמאות מעטות בלבד לאורך מאות רבות של שנים, אבל ניתן לראות בהן בבירור שהסימנים הלכו ועברו הפשטה, איבדו את ציוריותם הנטורליסטית הראשונית, ועם הזמן הם גם התמעטו. לקראת סוף האלף התייצבה במרחב הכנעני מערכת בת עשרים ושתיים אותיות, שעדיין שמרה על כמה מתכונותיה הציוריות. ככל הידוע לנו היום, מערכת כזו מתאימה לשפה הפיניקית, שדוברה בממלכות כנען הצפונית של חוף הלבנון הפיניקי, ואולי גם בדרומיות. השפה העברית, לעומת זאת, השתמשה ככל הנראה ביותר בעיצורים. עד היום הזה אנו משתמשים באות ש' כדי לייצג שני עיצורים נפרדים – שין שמאלית ושין ימנית, וכבר איננו יודעים בבירור מה היה ההבדל ביניהם. ראיות שונות מצביעות על כך

מעמד הר סיני, שבו נאמרו לעם עשרת הדיברות, עומד במרכז פרשתנו. עשרת הדיברות נכתבו על שני לוחות הברית וניתנו ביד משה, כפי שהוא מעיד בספר דברים: "אֵת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה דִּבֶּר ה' אֶל כָּל קְהִלְכֶם בְּהָר... וַיִּכְתְּבֶם עַל שְׁנֵי לַחַת אֲבָנִים וַיִּתֶּנֶם אֵלַי" (דב' ה:ח). מהו הכתב שבו נכתבו עשרת הדיברות? שאלה זו העסיקה את חכמינו. להלן נציג את המקובל בעולם המחקר האפיגרפי באשר לכתבים שהיו קיימים בימי מתן תורה והתפתחותם, וננסה להאיר את הדיון התנאי בעניין באור הידוע לנו כיום.

עולם התרבות כותב כבר מזה כחמשת אלפים שנה. בסוף האלף הרביעי לפנה"ס נוצר הכתב הראשון בעולם, ככל הנראה בערים השומריות שלגדות המפרץ הפרסי. בתחילה היה זה כתב תמונות: כל סימן ייצג מושג. בשלב הבא, הפכו הסימנים לאוסף תווים דמויי יתד שהוטבעו על לוחות טין, ומכאן הביטוי "כתב יתדות". את הכתב הזה פיתחו שבטים שמיים שהתיישבו באותם אזורים ודיברו אכדית. סימני היתדות האלה חדלו לייצג מילים שלמות, והפכו לסימני צליל. הצליל היה רכיב הגייה: הברה שלמה או תנועה. בבת אחת ירד מספר הסימנים מאלפים למאות.

בד בבד, ואולי מאוחר מעט יותר, נוצר כתב דומה בעמק הנילוס, אלא ששם הורכבו הסימנים מציורים של ממש. עדיין כל סימן ייצג צליל, אלא שבמצרים כל סימן ייצג קבוצת עיצורים – מאחד ועד ארבעה. עד היום אין אנו יודעים בוודאות את הגיית התנועות שנלוו לעיצורים האלה (כדוגמת אותיות עבריות שהניקוד שלהן איננו ידוע). כתב זה נודע בשם כתב הירוגליפי, ואנו נוהגים לכנותו "כתב החרטומים".

¹⁰ אולי יותר מאחד! העמימות של הסיפור פותחת פתח להרבה אפשרויות.

¹¹ מכאן שצפורה מתאימה לאמירה של חז"ל: בזכות (או: בשכר) נשים צדקניות נגאלו בני ישראל ממצרים (סוטה יא ע"ב ועוד). ברור שבמעשה זה היא עצמה הופכת לחלק אינטגרלי של עם ישראל.

* ד"ר חגי משגב, חוקר כתובות עתיקות וכתבים עתיקים, מלמד באוניברסיטה העברית, במכללת גבעת ושינגטון ובמכללת הרצוג.

משום רבי אלעזר המודעי: כתב זה לא נשתנה כל עיקר.

כאמור, למיטב ידיעתנו היה הכתב החדש הזה, המכונה כאן "אשור", הכתב הבינלאומי של תקופתו. חידושו של עזרא על פי זה לא היה בעצם אימוץ הכתב; זה היה תהליך שאיננו תלוי בו. החידוש היה שניתן לכתוב את התורה בכתב הזה, ולא בכתב העברי של ימי הבית הראשון. כאמור, גם אותו הכתב העברי לא היה, למעשה, הכתב שבו הייתה יכולה התורה להינתן, אי שם במחצית השנייה של האלף השני, אלא "אביר", הכתב הכנעני הקדום יותר. לפיכך, אנו מדברים למעשה על הפעם השנייה שעם ישראל החליף את כתבו, ולא על הפעם הראשונה.

מחלוקתם המשולשת של התנאים מייצגת למעשה מחלוקת לא רק על המציאות. הכתב המכונה בפייהם "כתב עברי" היה ככל הנראה הכתב, שבו השתמשו השומרונים לכתובת התורה שבידיהם. כתב זה הוא אמנם פיתוח של הכתב העברי העתיק, אולם גם הוא כבר עבר שינויים לא מעטים, וכבר אינו נראה אותו הדבר. מכל מקום, שמו, "עברי", בהחלט אתגר את התפיסה ההלכתית המקובלת, הפוסלת ספרי תורה שנכתבו בכתב זה. לפיכך נחלצו התנאים להסביר, כיצד ייתכן שהכתב המקודש איננו הכתב האותנטי שבו ניתנה התורה. רבי ור' אלעזר המודעי מנסים למצוא "אוקימתא" היסטורית, שתשאיר את הכתב האשורי גם מקודש וגם עתיק ואותנטי; ואילו ר' יוסי, הקרוב מכולם לתהליך הריאלי, מנתק בין השניים. המקודש והאותנטי אינם בהכרח זהים, אומר ר' יוסי. המקודש הוא זה שההלכה קובעת שהוא מקודש, גם אם בעבר היה אחרת, ואף אם הלוחות עצמם היו כתובים אחרת.¹

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www.biu.ac.il/1H/Parasha>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' יוסף עופר
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

שעוד בימי הבית השני שמרה העברית על ח' חיכית (שנהגתה ככ"ף רפה) ועל ע' וילונית (שנהגתה כר"ש ישראלית אשכנזית מודרנית), למרות שבכתב לא היה הבדל בין לבין הח' והע' הגרוניות. הווה אומר, דוברי העברית אימצו להם כתב שלא התאים במדויק לשפתם (למעשה כך הוא המצב כמעט בכל השפות בעולם עד היום: כמעט שאין בנמצא שפה המשתמשת במערכת כתב המתאימה לחלוטין לעיצורי השפה המדוברת). גם עם הקמת ממלכת ישראל, לא פסק השימוש במערכת זו, וראיות שנתגלו לאחרונה, דוגמת האוסטרקון (=שבר חרס ששימש לכתובה) מחירבת קיאפה שבסמוך לעמק האלה, מעידות כי הכתב הכנעני הציורי הזה שימש גם את מנהל הממלכה הצעירה.

אי שם לקראת אמצע המאה העשירית לפנה"ס – ימי שלמה ככל הנראה – חדרה לארץ שיטת כתב חדשה. שיטת הכתב החדשה, שהתבססה על השיטה הקודמת, התפתחה בסוף האלף הקודם בערים הפיניקיות; על כך מעידות מספר כתובות שהתגלו בגבל הפיניקית, היא ג'ביל שעל חוף לבנון הצפונית. אותם עשרים ושניים סימנים ציוריים השילו סופית את צורתם הציורית, והפכו לסדרת סימנים לינאריים פשוטים, בני שלוש ארבע משיכות קצרות בלבד, בכיוון כתיבה אחיד מימין לשמאל. כתב זה נודע בשם "הכתב הפיניקי", וכאמור הוא אומץ על ידי הישראלים באמצע המאה העשירית לפנה"ס, והחליף את השיטה הכנענית שנהגה עד אז. מספר האותיות לא גדל, כמובן.

מכאן והלאה התפתח הכתב הזה התפתחות פנימית בתוך ארץ ישראל. הכתובות המפורסמות, כגון כתובת מישע וכתובת השילוח או חרסי שומרון ומכתבי ערד של ערב החורבן, נכתבו כולם בכתב זה (שכמובן גם הוא התפתח במהלך השנים, אולם שמר על צורתו הבסיסית). זהו הכתב הידוע בשם "הכתב העברי". הפיניקים, שהנחילו את כתבם לארמים, המשיכו לפתח את כתבם שלהם בנפרד, וצורותיו הלכו ונהיו מופשטות יותר ומעוטות קווים יותר ויותר. בבוא עידן האימפריות, החליטו האשורים והבבלים, ובעיקר הפרסים, לאמץ את הכתב הארמי לצרכי מנהל בממלכה. באימפריה הפרסית תפס הכתב הזה מקום מרכזי בתכתובות המרובות בין חלקי הממלכה, והפך למעשה לכתב הרשמי של כל מערב האימפריה הפרסית, שכלל את כל המזרח התיכון של היום.

על כן, שבי ציון, שגלו מיהודה כשכתב עברי בידם, חזרו מהגלות וכתב ארמי חדש בידם. וכך מתאר התלמוד הבבלי (סנהדרין כא ע"ב - כב ע"א) את שאירע:

תניא, רבי יוסי אומר: ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו לישראל אילמלא קדמו משה ... ואף על פי שלא ניתנה תורה על ידו נשתנה על ידו הכתב. תניא, רבי אומר: בתחלה בכתב זה ניתנה תורה לישראל. כיון שחטאו נהפך להן לרועץ, כיון שחזרו בהן החזירו להם ... רשב"א אומר משום ר' אליעזר בן פרטא שאמר

¹ לעיון נוסף: עדה ירדני, ספר הכתב העברי, ירושלים תשנ"א; יוסף נוה, ראשית תולדותיו של האלפבית, ירושלים תשמ"ט; חגי משגב, יוסף גרפינקל וסער גנור, "האוסטרקון מחורבת קיאפה", בתוך: ד' עמית, ג"ד שטיבל וא' פלג – ברקת (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים כרך ג, ירושלים 2009, עמ' 111-123.